

ЕВОЛЮЦІЯ СТАНОВЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНІ ЗЛОЧИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК І СУЧАСНЕ ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УКРАЇНИ

THE EVOLUTION OF THE ESTABLISHMENT OF RESPONSIBILITY FOR SEXUAL CRIMES IN THE CONTEXT OF ARMED CONFLICT: HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT SIGNIFICANCE FOR UKRAINE

Петронюк К.Р., аспірант кафедри міжнародного права

Навчально-науковий інститут міжнародних відносин

Київського Національного університету імені Тараса Шевченка,

завідувач сектору взаємодії з Верховною Радою України

та органами державної влади

Секретаріат Державного секретаря Міністерства юстиції України

orcid.org/0009-0008-6212-2544

Проблематика сексуального насильства в умовах збройного конфлікту є однією з найгостріших, найбільчезіших та найчутливіших тем сучасного міжнародного кримінального права.

У статті здійснено комплексний аналіз еволюції міжнародно-правових підходів до кваліфікації сексуального насильства в умовах збройного конфлікту, та притягнення винних осіб до відповідальності за даний вид злочину.

У даному дослідженні особливу увагу приділено генезі становлення злочинів сексуального насильства в умовах збройного конфлікту через призму розвитку міжнародної судової практики. Проаналізовано історичні етапи становлення правових підходів – від обмеженого визнання сексуальних злочинів у межах Нюрнберзького та Токійського процесів до їх повноцінної кваліфікації як самостійних злочинів у практиці Міжнародних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди. В рамках здійснення дослідження окремо розглядаються ключові рішення у справах трибуналів, які започаткували сучасне розуміння сексуального насильства як воєнного злочину, злочину проти людяності та форми геноциду.

Важливим в контексті розгляду даного питання постала оцінка впливу вже наявної міжнародної практики на формування сучасної моделі правосуддя в умовах збройної агресії російської федерації проти України.

В ході вищезазначеного, важливою складовою дослідження постали питання ратифікації Україною Римського статуту у 2024 році, створення Реєстру збитків і підписання Угоди про Спеціальний трибунал щодо злочину агресії проти України. Так, слід зазначити, що ці процеси формують нову правову архітектуру притягнення до відповідальності, в якій злочини сексуального насильства розглядаються як невід'ємний елемент воєнних злочинів агресора.

На підставі аналізу практики міжнародних судових інституцій зроблено висновок про формування нової моделі правосуддя, орієнтованої на захист потерпілих і невідворотність покарання за сексуальні злочини у війнах.

Зрештою, питання, що висвітлюються в даній науковій статті спрямовані на стимулювання, в свою чергу, як теоретичних аспектів розвитку особливостей міжнародного кримінального права та стимулювання фахових дискусій серед правників, психологів та інших стейкхолдерів, а, також, подальших практичних напрацювань як на національному, так і на міжнародному рівнях з метою притягнення винних до відповідальності, забезпечення правосуддя, а також відновлення прав постраждалих та розробки системи надання їм репарацій.

Ключові слова: міжнародне кримінальне право, воєнні злочини, злочини проти людяності, сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту, Римський статут, Міжнародний кримінальний суд, Україна, Спеціальний трибунал, міжнародна відповідальність, права людини.

The issue of conflict-related sexual violence is one of the most acute, painful and sensitive matters in today's international criminal law.

This article provides a comprehensive analysis of the evolution of international legal approaches to the classification of conflict-related sexual violence and the prosecution of perpetrators for this type of crime.

This study focuses on the genesis of sexual violence crimes in armed conflict through the prism of the development of international judicial practice. The historical evolution of legal approaches is analysed, from the limited recognition of sexual crimes in the Nuremberg and Tokyo trials to their full classification as independent crimes in the practice of the International Tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda. The study separately examines key decisions in tribunal cases that initiated the modern understanding of sexual violence as a war crime, a crime against humanity, and a form of genocide.

In the context of this issue, it was important to assess the impact of existing international practice on the formation of a modern model of justice in the context of the Russian Federation's armed aggression against Ukraine.

In the above-mentioned context, an important component of the study was the issue of Ukraine's ratification of the Rome Statute in 2024, the creation of a Register of Damages, and the signing of the Agreement on the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. It should be noted that these processes are shaping a new legal architecture for accountability, in which crimes of sexual violence are considered an integral part of the aggressor's war crimes.

Based on an analysis of the practices of international judicial institutions, a conclusion has been made about the formation of a new model of justice focused on protecting victims and ensuring the inevitability of punishment for sexual crimes in wars.

Ultimately, the issues highlighted in this scientific article are aimed at stimulating, in turn, both the theoretical aspects of the development of international criminal law and professional discussions among lawyers, psychologists and other stakeholders, as well as further practical developments at both the national and international levels with the aim of bringing the perpetrators to justice, ensuring justice, restoring the rights of victims and developing a system for providing them with reparations.

Key words: international criminal law, war crimes, crimes against humanity, conflict-related sexual violence, Rome Statute, International Criminal Court, Ukraine, Special Tribunal, international responsibility, human rights.

Сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту є одним із найжорстокіших злочинів, яке водночас протягом тривалого часу залишалося системно недооціненим у міжнародному кримінальному праві. Історично воно застосовувалося як метод ведення війни ще з античних часів, слугуючи засобом залякування, приниження, винищення або примусової асиміляції ворожого населення. Лише у другій половині XX століття почалася поступова еволюція правового погляду на сексуальне насильство як на окремий міжнародний злочин, який може бути кваліфікований як злочин проти людяності, воєнний злочин або навіть акт геноциду. Тим не менш, тривалий час СНПК залишалося на маргінесі воєнного правосуддя, хоча масове застосування цього виду насильства мало катастрофічні гуманітарні наслідки.

Дещо переломним моментом стали Нюрнберзький і Токійський трибунали, де питання сексуального насильства як міжнародного злочину почало вноситися на порядок денний, хоча, у післявоєнній практиці воно не набуло самостійної кваліфікації та, зазвичай, розглядалося як складова частина ширших злочинних діянь.

Так, Нюрнберзький трибунал практично не приділив даному виду злочинів особливої уваги, не ухваливши жодного вироку щодо злочину СНПК, однак питання сексуального насильства вже піднімалося і прокурорами надавалися докази масових зґвалтувань та інших видів сексуального насильства німецькими військовими. У обвинувальному висновку вбивства жінок цивільного населення, тіла яких знайшли з відрізними грудьми та іншими численними слідами тортур після звільнення Сталінграду, були кваліфіковані як вбивства та жорстоке поводження з цивільним населенням з або на окупованій території (розділ III "Воєнні злочини") [1]. Оскільки у переліку складів злочинів, які суд розглядав, сексуальне насильство не було виокремлено як самостійний міжнародний злочин, тому ми можемо говорити хіба про те, що Нюрнберзький трибунал заклав основу для притягнення до відповідальності за злочини проти людяності та воєнні злочини, проте сексуальне насильство залишалося вторинним компонентом більш загальних обвинувачень.

На відміну від Нюрнберзького трибуналу, Міжнародний воєнний трибунал для Далекого Сходу (Токійський процес) хоча й не виокремив сексуальне насильство в окрему категорію злочинів, проте зафіксував його як складову масових воєнних злочинів. У матеріалах трибуналу містяться численні свідчення про масові зґвалтування цивільного населення з боку японських військових, зокрема під час різанини в Нанкіні (1937–1938 рр.), коли за кілька тижнів було зґвалтовано десятки тисяч жінок. Токійський процес задокументував системне застосування сексуального рабства у вигляді так званих «comfort women» (жінок утіхи) – тисяч жінок з Кореї, Китаю, Філіппін та інших окупованих територій, яких примусово утримували в таборах для сексуального обслуговування японських солдатів [2].

Ці матеріали стали першим прецедентом офіційного міжнародного визнання масового сексуального насильства як елементу воєнної стратегії. Проте на рівні судових рішень сексуальне насильство залишалося другорядним компонентом серед основних звинувачень, що в черговий раз засвідчувало незрілість тогочасного міжнародного кримінального права у цій сфері.

Лише наприкінці XX століття – із появою міжнародних кримінальних трибуналів для колишньої Югославії та Руанди – сексуальні злочини почали розглядати як окремі та особливо тяжкі порушення міжнародного гуманітарного права, що потребують самостійної правової оцінки та кваліфікації.

Доцільно зазначити, що Закон №10 Контрольної Ради Союзників, створеної після 2 Світової війни став першим міжнародно-правовим документом, який прямо вклю-

чив зґвалтування до переліку злочинів проти людяності (стаття 2 (1)(с)) [3].

Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії першим в історії визнав сексуальне насильство самостійною категорією міжнародних злочинів – як воєнного злочину, так і злочину проти людяності, ухваливши відповідні обвинувальні вирoki. Сексуальні злочини розглядалися майже в половині всіх справ МКТЮ, що в підсумку призвело до засудження 32 обвинувачених на підставі статті 7 його Статуту [4].

Власне справа Душко Тадича (Prosecutor v. Dusko Tadić) заклала підґрунтя для визнання сексуального насильства воєнним злочином та злочином проти людяності, адже вперше було винесено вирок за злочин сексуального насильства і, що важливо, вперше було зафіксовано сексуальне насильство над чоловіками. Деякі вирoki також включали засудження за підбурювання до зґвалтування, зґвалтування як катування, та сексуальне рабство [5].

Подальший важливий крок у розвитку міжнародної кримінально-правової практики було зроблено в межах так званих «справ Фочі» (Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vuković). Суд детально дослідив обставини утримання груп жінок у приватних приміщеннях, де вони систематично зазнавали сексуального насильства та перебували у стані фактичного сексуального рабства. У зазначених справах Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії визнав фігурантів справ винними за зґвалтування та сексуальне рабство як за окремими формами злочинів проти людяності та воєнних злочинів.

Зокрема, Драголюб Кунарац був визнаний винним та засуджений до найдовшого ув'язнення строком у 28 років (оскільки обіймав керівну посаду) за злочини зґвалтування, тортури, поработіння. Зафіксовано, що Кунарац та його підлеглі протягом тривалого часу утримували в квартирі неповнолітніх дівчат, щодо яких і здійснювалися заходи сексуального насильства та примушування до виконання інших наказів [6].

Радомир Ковач був засуджений до 20 років ув'язнення за вчинені злочини проти людяності та воєнні злочини, зокрема, крім типового сексуального насильства, дії Ковача були спрямовані на утримання дівчат у сексуальному рабстві, торгівлю ними та жорстоке поводження [6].

Ці рішення стали знаковими для міжнародної судової практики, оскільки вперше кваліфікували сексуальне рабство як окремий злочин проти людяності та надали юридично значущу дефініцію сексуального насильства в умовах збройного конфлікту.

Важливим прецедентом у практиці Міжнародного кримінального трибуналу для Руанди стала справа Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. У цій справі суд вперше в історії міжнародного кримінального правосуддя визнав зґвалтування і сексуальне насильство як один із способів вчинення геноциду.

Судова палата встановила, що під час геноциду 1994 року на території Руанди жінки та дівчата народності тутсі масово піддавалися зґвалтуванням, сексуальному рабству та іншим формам сексуального насильства, які здійснювалися як засіб фізичного та психологічного знищення окремої етнічної групи.

Трибунал, у своєму рішенні, зазначає, що «...сексуальне насильство було невід'ємною частиною процесу знищення, який безпосередньо спрямовувався на жінок тутсі та безпосередньо сприяв знищенню їх самих та групи тутсі в цілому» [7].

Це рішення стало першим міжнародним вироким, де сексуальне насильство визнано способом вчинення геноциду, а також сформувало практику розгляду сексуальних злочинів як самостійної категорії міжнародних злочинів поряд із воєнними злочинами та злочинами проти людяності. Крім того, знаковість рішення полягає ще в тому,

що трибунал наголосив на відсутності необхідності доводити наявність обставин примусу демонстрацією фізичної сили. Натомість примус може здійснюватися шляхом погроз, залякування, вимагання, інших форм тиску.

Так, на основі цього прецеденту, в межах діяльності МКТР було розглянуто справу стосовно колишніх високопосадовців правлячої партії – Мат’є Нгірумпатсе та Едуарда Каремери, які обвинувачувалися, зокрема, у причетності до масових сексуальних злочинів під час геноциду 1994 року. Хоча обвинувачені безпосередньо не брали участі у вчиненні сексуального насильства, суд визнав, що, обіймаючи ключові керівні посади, вони знали про такі факти, мали можливість вплинути на ситуацію і припинити злочини, однак свідомо цього не зробили. За результатами розгляду Палата визнала їх винними у вчиненні злочинів проти людяності, зокрема в контексті організованого сексуального насильства під час геноциду.

З ухваленням Римського статуту 1998 року міжнародна кримінальна юрисдикція отримала універсальний інструмент для переслідування осіб, відповідальних за вчинення найтяжчих злочинів, зокрема воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії [8]. Однією з принципових новел Статуту стало закріплення окремих складів сексуальних злочинів у міжнародному праві.

Стаття 7 Римського статуту визнає зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, примусову вагітність, примусову стерилізацію та будь-які інші форми сексуального насильства подібної тяжкості як злочини проти людяності, якщо вони вчиняються в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на цивільне населення.

Стаття 8 Римського статуту передбачає аналогічні склади сексуальних злочинів як воєнні злочини, коли вони вчиняються в умовах міжнародного або неміжнародного збройного конфлікту. Таким чином, сексуальне насильство отримало повноцінне нормативне закріплення на універсальному рівні.

Практика Міжнародного кримінального суду підтвердила ефективність цих положень на прикладі низки знакових справ, які суттєво розвинули міжнародну кримінально-правову доктрину щодо сексуальних злочинів.

Однією з перших таких справ стала *Prosecutor v. Bosco Ntaganda*. Боско Нтаганда, командир угруповання «Патріотичні сили за визволення Конго», був притягнутий до відповідальності за 18 воєнних злочинів і злочинів проти людяності, зокрема за зґвалтування, сексуальне рабство, примусове вербування дітей і використання їх як солдатів.

Особливістю цього провадження стало те, що Суд уперше визнав сексуальне насильство, вчинене всередині збройного формування проти його власних бійців, воєнним злочином, що мало надзвичайно важливе значення для розвитку міжнародної практики.

У 2019 році МКС визнав Нтаганду винним і призначив покарання у вигляді 30 років ув’язнення, що стало найдовшим терміном покарання, який коли-небудь виносив Міжнародний кримінальний суд, підкресливши системність сексуальних злочинів як тактики контролю над населенням і підпорядкування в лавах збройних угруповань [9].

Ще одним важливим рішенням стала справа *Prosecutor v. Dominic Ongwen*, де обвинувачений, колишній командир «Армії опору Господа» («Lord’s Resistance Army») в Уганді, поставав перед судом за 70 пунктами обвинувачення, з яких значна частина стосувалася сексуального насильства: зґвалтування, сексуальне рабство, примусова вагітність, примусове одруження та інші форми злочинів проти людяності та воєнних злочинів.

У цій справі МКС уперше визнав примусове одруження і сексуальне рабство у формі «дружин-бранок» самостійним злочином проти людяності, кваліфікувавши їх в межах систематичної злочинної практики збройного угруповання [10].

Ці справи стали показовими прецедентами, що остаточно закріпили в міжнародному кримінальному праві принцип: сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту – це не побічне явище війни, а самостійна форма міжнародного злочину, що вимагає окремого кваліфікованого переслідування. Крім того, рішення в справах Нтаганди та Онгвена визначили підстави для притягнення командирів до відповідальності за злочини своїх підлеглих через нездатність запобігти їх вчиненню або невжиття заходів для їх припинення.

У XXI столітті сексуальне насильство в умовах збройного конфлікту визнане міжнародною спільнотою не лише тяжким злочином, а й засобом досягнення воєнно-політичних цілей. Це зафіксовано в численних резолюціях Ради Безпеки ООН (№ 1325, 1820, 1888, 2106) та в міжнародних протоколах.

Важливим актом, який окреслив СНПК як питання міжнародного миру та безпеки, стала Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 (2000) «Жінки, мир і безпека». Цей документ наголосив на необхідності захисту жінок і дівчат у збройних конфліктах та їх залучення до миротворчих процесів.

Подальші ключові резолюції:

– Резолюція РБ ООН № 1820 (2008) – уперше кваліфікувала сексуальне насильство в конфлікті як тактику ведення війни, що може становити воєнний злочин, злочин проти людяності чи геноцид.

– Резолюція № 1888 (2009) – започаткувала інститут Спеціального представника Генерального секретаря ООН з питань СНПК.

Власне, агресія російської федерації проти України з 2014 року, а особливо повномасштабне вторгнення 2022 року, вкотре актуалізували питання боротьби з сексуальними злочинами як елементом стратегії ведення війни та, без перебільшення, «найдорожчою збробою» агресора.

Від початку вторгнення українськими правоохоронними органами, міжнародними моніторинговими місіями та правозахисними організаціями було задокументовано численні випадки сексуального насильства, вчиненого військовослужбовцями РФ проти цивільного населення України, включно з жінками, чоловіками, неповнолітніми та літніми людьми. Ці факти фіксуються ООН, ОБСЄ, Міжнародною комісією з розслідування подій в Україні тощо.

Варто зазначити, що українська дипломатія максимально активно використовує можливості ООН для просування даної теми та висвітлення цих злочинів на міжнародній арені. Так, як зазначає Сергій Кислиця:

«... з 2014 року на запрошення Уряду України працює Моніторингова місія ООН з прав людини в Україні, а від початку повномасштабної збройної агресії РФ нами були задіяні додаткові механізми: радою з прав людини створена Незалежна міжнародна Комісія з розслідування щодо України в контексті агресії РФ, а також два мандати Ради Безпеки ООН – «Діти та збройний конфлікт» і «СНПК», які забезпечують додатковий ретельний моніторинг та звітування стосовно відповідних типів злочинів» [11].

У 2020 році Україна ратифікувала Римський статут та інтегрує міжнародні стандарти у власне кримінальне право, вносячи відповідні зміни до національного законодавства.

Важливим кроком на міжнародному рівні стало створення Міжнародного компенсаційного механізму для України, який покликаний забезпечити фіксацію збитків, завданих агресією РФ, і виплату відшкодувань постраждалим. Його першим елементом став Реєстр збитків, який уже приймає заяви за кількома категоріями, зокрема за фактами сексуального насильства, пов’язаного з конфліктом. Той факт, що такого типу механізм передбачає окрему категорію компенсацій для жертв СНПК є важливим кроком до відновлення справедливості для потерпі-

лих та визнання масштабів цих злочинів на міжнародному рівні.

Разом з тим, не проходять осторонь і євроінтеграційні процеси держави. Так, 14 травня 2025 року Урядом було затверджено Дорожню карту з питань верховенства права, розробка та прийняття якої були однією з умов відкриття перемовин за Кластером 1 «Основи процесу вступу до ЄС» (Fundamentals) [12]. Варто наголосити, що серед 124 стратегічних результатів, яких прагне досягти Україна, які включають 529 основних заходів, спрямованих на їх реалізацію, в карті містяться заходи, спрямовані на протидію, реагування та розслідування злочинів СНПК. Так, положення дорожньої карти було синхронізовано з міжнародними зобов'язаннями України, стратегічними та програмними документами, а також спільно напрацьовано з нашими європейськими партнерами.

В свою чергу, 25 червня 2025 року відбулася історична подія не тільки для України, а і для всієї міжнародної спільноти, яка послугувала трансформаційним прецедентом системи міжнародного правопорядку. Президент України Володимир Зеленський та Генеральний секретар Ради Європи Ален Берсе підписали Угоду між Україною та Радою Європи про створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України, включно з прийняттям його Статуту.

Згідно зі Статутом, до кримінальної відповідальності можуть бути притягнуті особи, які несуть найвищу відповідальність за цей злочин – зокрема представники вищого політичного та військового керівництва рф, включно з главою держави, главою уряду, міністром закордонних справ та іншими посадовцями, які мали реальний вплив на ухвалення рішень [13].

Водночас, хоча безпосередня юрисдикція Спеціального трибуналу обмежується злочином агресії, питання кваліфікації та розслідування пов'язаних воєнних злочинів і злочинів проти людяності, зокрема сексуального насильства в умовах збройного конфлікту, залишається

актуальним у контексті його співпраці з Міжнародним кримінальним судом, міжнародними та національними юрисдикціями, а також компетентними органами України.

Практика міжнародного права, зокрема досвід МКТЮ та МКТР, рішення МКС, засвідчує, що злочин агресії нерозривно пов'язаний із похідними злочинами, які виникають внаслідок воєнної окупації, збройних нападів та збройного контролю над територією. Сексуальне насильство в таких випадках не лише є воєнним злочином або злочином проти людяності, але й часто виступає елементом системної практики, спрямованої на деморалізацію, терор і підкорення цивільного населення.

З огляду на це, Спеціальний трибунал може відігравати важливу роль у забезпеченні передачі доказів та сприянні переслідуванню супутніх злочинів у рамках юрисдикції МКС, а також національних судів України та інших держав, що здійснюють розслідування за принципом універсальної юрисдикції.

Таким чином, хоча Спеціальний трибунал не має прямої юрисдикції щодо СНПК, його діяльність, безперечно, сприятиме створенню повної картини міжнародних злочинів, скоєних у ході агресії, та формуванню належної доказової бази для їх подальшого переслідування на інших правових майданчиках.

З урахуванням всього вищесказаного, ми можемо констатувати, що досвід від Нюрнберга до Гааги засвідчує тривалий і суперечливий процес становлення міжнародно-правових механізмів боротьби з сексуальними злочинами в умовах збройного конфлікту. Сьогодні міжнародне право надає Україні унікальну можливість не лише документувати такі злочини, а й формувати прецедентну практику для майбутніх міжнародних трибуналів. Формування належної доказової бази відповідно до міжнародних стандартів та активна участь у міжнародно-правових механізмах – ключові умови ефективного притягнення винних до відповідальності та захисту прав потерпілих.

ЛІТЕРАТУРА

1. Nazi Conspiracy and Aggression. Volume VII. Office of United States Chief of Counsel For Prosecution of Axis Criminality. United States Government Printing Office, Washington, 1946.
2. Iris Chang. The rape of Nanking. The Forgotten Holocaust of World War II
3. Control Council Law No. 10: Punishment of Persons Guilty of War Crimes, Crimes Against Peace and Against Humanity. URL: <https://avalon.law.yale.edu/imt/imt10.asp>
4. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia 1993. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf
5. Prosecutor v. Dusko Tadić. Case No. IT-94-1-T, Judgment, ICTY, 1997.
6. Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač and Zoran Vuković. Case Nos. IT-96-23 & IT-96-23/1, Judgment, ICTY, 2001.
7. Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu. Case No. ICTR-96-4-T, Judgment, ICTR, 1998.
8. Римський статут Міжнародного кримінального суду : міжнародний договір від 17 лип. 1998 р. № 995_588 // *Верховна Рада України*: [офіційний вебсайт]. – URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text
9. Prosecutor v. Bosco Ntaganda. Case No. ICC-01/04-02/06, Judgment, ICC, 2019.
10. Prosecutor v. Dominic Ongwen. Case No. ICC-02/04-01/15, Judgment, ICC, 2021.
11. Губіна О., Губін С., К. Левченко СНПК: воєнний злочин без терміну давності. Київ: Creative Women Publishing, 2025. – 224 с.
12. Дорожня карта з питань верховенства права: затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14 травня 2025 р. № 475-р. Кабінет Міністрів України: [офіційний вебсайт]. – URL: <https://www.kmu.gov.ua/npras/deiaki-pytannia-zabezpechennia-perehovornoho-protsesu-pro-vstup-ukrainy-do-s475140525>
13. CM(2025)104-final - [1532/2.3] Consequences of the aggression of the Russian Federation against Ukraine - Agreement between the Council of Europe and Ukraine on the Establishment of the Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine. URL: <https://search.coe.int/cm#%7B%22CoEIdentifier%22:%5B%220900001680b678c9%22%5D,%22sort%22:%5B%22CoEValidationDate%20Descending%22%5D%7D>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.10.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 13.11.2025
Дата публікації: 28.11.2025